

СУРЖИК І ДИНАМІКА ГОВІРКОВОГО МОВЛЕННЯ

У статті на матеріалі записів діалектного мовлення представників різних поколінь простежено зміни в системі говірки, зумовлені впливом російської мови, відзначено стійкість фонетичної та морфологічної діалектних систем та рухливість лексичної системи, наголошено роль діалектних текстів як джерела для дослідження суржику.

Ключові слова: говірка, діалектний текст, суржик.

Дослідженню феномена суржику в українському мовознавстві присвячено не одну статтю. Головною причиною його виникнення, на думку багатьох дослідників, є намагання «носіїв української сільської говірки, або й літературного стандарту, пристосуватися до російськомовного міського середовища» [1, 113]. З цього погляду переважна більшість праць висвітлює побутування суржику саме в міському соціумі [2], тоді як проблема українсько-російської мовної взаємодії на рівні говірки майже не розглядається [3]. Недослідженість цього питання спричинює помилкове трактування діалектної мови, нерозрізнення давніх рис говорів і новіших чужомовних нашарувань. Передчасними, на наш погляд, є й висновки про те, що українська діалектна стихія «хвора на суржик, недоглянута [...] мурзата, обчухрана» [4, 15]. Спростувати або підтвердити ці положення можна лише глибоко дослідивши зміни в системі говірки на всіх її рівнях.

Дослідження суржику сьогодні утруднює відсутність «солідної бази даних – записів зразків відповідного типу мовлення у його регіональних різновидах» [1, 109]. Заповнити цю прогалину певною мірою можуть діалектні тексти, кількість яких за останні роки в Україні значно зросла [5, 25–26]. Використання даних діалектних текстів, у яких представлено зразки мовлення різних вікових і соціальних груп, може показати реальні наслідки впливу російської мови на українські говірки, а також з'ясувати найвразливіші ланки говіркової системи.

Для ілюстрації подаємо фрагменти текстів представників різних поколінь говірки села Любарці Бориспільського району Київської області.

Шумська Марія Леонтіївна, 1916 р. н., освіта 2 кл. (запис 1996 р.):

[ми ко'нали бур'ак'і оту'то/ за сте'паном// ко'ли при'їхали ї 'кажут' а'ну жи'вен'ко ко'пайте/ бо 'заўтра с'н'іг// так ми поз'р'ївали ў 'купу бур'ак'і тийї// ко'рова ко'ло нас 'наслас'а//

ко'ли ле'тит' само'л'от// і так 'т'іко 'т'іко нас ни по го'ловах чирк'нуло// ми доко'пали 'тийї бур'ак'і/ і поскла'дали ў 'купу/ і сеї же ден'уно'ч'і с'тала сто'рожка// заб'рали ўсе на с'в'іт'і/ і ко'рову/ і с'вин'і/ ну ўсе// 'бат'ка ї 'мат'ур заб'рали на 'воза/ на во'ли// запр'агли во'ли/ 'їїд'те// по'їхали до сіл'ради// їа анд'р'їїа ў зад'ку поса'дила// а ми 'дома ос'талис'а// кричи'мо// ну шчо ж/ крик ни'чого ни по'може// і так роскур'кулили/ заб'рали 'чисто ўсе// і ос'талис' ми без н'і'чого// так 'царство 'боже/ се'мен да 'зін'ка пус'тили нас с'у'ди// дак ми тут до'кочували/ а то'д'і пош'ли по ми'тарству/ хто ку'да// о'то та'ке//].

Швидун Григорій Михайлович, 1958 р.н., освіта 10 кл, служба в армії, технікум (запис 2003 р.):

[ва'сил' наїшоў д'в'ігат'іл' н'і'мец'киї із мото'цикла/ двоцил'інд'рового/ шче во'їен:ого// при'в'із'на молоко'возі і с'к'інуў йо'го у дво'р'і// цеї д'в'ігат'ел' ва'л'аўс'а/ ва'л'аўс'а// о/ 'думаю/ а да'вай їа те'бе/ їак 'кажут' по'пробуйу зроби'т' цеї д'в'ігат'ел' / пон'і'майїш// хоч на 'самом'д'ел'і зап'час 'т'еїни'їак'іх до 'його ни'маїе/ їак 'кажут' / н'і'мец'ких// о/ ну по'думаў/ роз'думаў/ ї'род'і/ їак 'кажут' / во'но росп'лутане// то клапа'ноў не'маїе/ то їак 'каут' / бол'тиў не'маїе// бол'ти за'ка'заў/ шату'ни анд'р'їїу/ на за'вод'і 'виточили/ за'ка'лили/ бо во'ни ж ка'л'они// о/ позн'і'маў ци'л'індри/ із москв'і'ча порш'н'а под'раў// о/ да да'вай 'ето/ заб'раў до 'себе на ро'боту// у нас стан'к'і шл'і'фочни// пош'л'і'фували ци'л'індри у'же під 'наши порш'н'а// да?/ о// клапа'на іс'т'рактора не'ре'то'чиў по ц'іх д'іаметрах/ по ц'іх г'н'оздах/ не'ре'то'чиў го'лоўку і клапа'на/ пружини пона'ходиў/ поза'су'хар'оваў// ше'стир'н'їў ни бу'ло// під'хожу/ ка'жу/ «ми'н'і ота'ка ше'стир'н'а 'нада»/ експе'д'ітору/ «ни'ма пи'тан'»// пошу'каў/ 'каже/ «фре'за їес'т' та'ка/ шчо 'можна із'д'елат'»// ну 'виточили та'ку ше'сте'р'н'їў// ну а ўсе рош'ч'от/ рош'ч'от 'водочка// го'р'ілк'і там ў 'мене/ на'в'ерно/ го'р'ілки пош'ло 'бочка

двох'сотл'ітрова на цей т'рактор... ну/ ко'роче/ л'і'ниї'йа йо'го три 'года/].

Незважаючи на близькість до великих міст – Борисполя (20 км) і Києва (45 км), досліджувана говірка добре зберігає архаїчні поліські риси, які виразно виявляються у мовленні всіх вікових груп:

▼ різні щодо наголосу рефлексі етимологічного *о* у новозакритих складах. У ненаголошеній позиції простежується збереження давнього [о]: *одлу'ниї', обл'лакалас 'а, од нас, од 'мене, мос'ток, спод'ниї'а, род'н 'а*. Рефлексом наголошеного [о] виступає переважно монофтонг *и*, що засвідчено численними прикладами у мовленні всіх інформаторів: *вин, мий, виз, вил, бик, бил 'ш, нич, стил, 'викна, шчед'риї'ка, до'лиї'ка*. Регулярно монофтонг *и* виступає в прийменнику *під*: *під 'нейу, під о'конце, під 'возом, під 'копами*, а також у префіксах *під-* і *пів-* у ненаголошеній позиції: *питс'таї'кі, під'вода, пиї'хунта, пиї'дис 'а'тини, пиї'к 'і'ла, підгл 'а'дала, попи'дрос'тали, пит.'рушена*. Стійкою ця риса є і в мовленні інформатора 1958 р. н.: *підга'н'айе, пи'дрос'тайе, підни'маїе, підбі'гаїут', піднис'ли, підко'тили, пи'дї'шої', пит.'о'чиї', пи'дог'наї'*;

▼ форми множини прикметників та дієприкметників із закінченням *-и*: *ма'ли го'да, 'буд'те здо'рови, пооб'р'івати ж хо'дили, у'зогнати у 'купц'і, приї'йзани*. У мовленні інформатора 1958 р. н. ця риса простежується досить виразно, причому мовець пристосовує до системи говірки і запозичену лексику: *під 'наши пори'н'а, го'лої'к'і го'тови, ци'л'індри прои'л'і'фовани, стан'к'і шл'і'фовочни, тормо'за г'ідраї'л'і'чни, шату'ни ка'л'они, 'разни при'цепчик'і*;

▼ звукосполуки *гі, кі, хі*. Ця риса є стійкою у мовленні всіх інформаторів: *'ниї'к'і, 'пучк'і, с'нопик'і, бат'к'і, жі'н'к'і, 'рук'і, 'ног'і, бур'а'к'і, пиро'г'і, го'р'ілк'і, їй'азоч'к'і, при'цепчик'і, піджа'ч'к'і, т'рошкі, 'н'ішк'і*. Часто ця риса, очевидно, усвідомлена мовцями як нормативна, проникає і в офіційну сферу, наприклад, написи на вивісках: кафе 'Бескід, на надгробних табличках: *Микітович, Дикій*;

▼ відсутність початкового *н-* в особових займенниках чоловічого і жіночого родів. У мовленні жінок старшого віку: *приї'шла до 'його, не' 'було ж 'ока ї 'його, ше ж і голо'ва ї 'його, а на 'йому 'шуба 'л'уба* (фольк.). У мовленні інформатора 1958 р. н.: *запчас'т'еї'ниї'ак'іх до 'його не'маїе, йа на 'його приг, цирку'л'арка до 'його*;

▼ нестягнені форми у відмінкових формах вказівних займенників. У мовленні старших людей, особливо жінок, вони частовживані: *то'йейу 'устаї'кою, у ти'йейі л'ї'дини, 'тийі бур'а'кі, 'тийі 'л'уди, 'туйу осо'ку, на 'тийі сан'чата, 'тийі вї'язоч'кі, 'туйу 'ниї'ку, о'ц'ї'їу 'д'ї'їчину*. Можли-

во, через специфіку тексту інформатора 1958 р. н. таких форм у його мовленні не виявлено.

Впливу російської мови у мовленні старшого покоління на рівні словозміни майже не засвідчено. У мові інформатора 1958 р. н. російські граматичні форми теж трапляються рідко: *два ци'л'індра, два обо'рота, запчас'т'еї', клапа'ної', ме'л'і'метрої'*; окремі слова, які мовець не усвідомлює як неговіркові, він відмінює відповідно до системи говірки: *го'диї' же на два, бол'тиї' не'маїе*. Прикметним є те, що запозичені лексеми мовець відмінює за українськими зразками з дотриманням правил чергувань: *по у'борц'і те'ри'тор'іїі, по ц'іх г'н'оздах, ї'отпус'ку*. Чітко діє це правило і в дієвідмінюванні, що особливо простежується на дієсловах II особи однини минулого часу: *'начаї', соб'раї', зака'заї', нат'а'нуї', поуко'рачуваї', розоб'раї', прици'пиї', наче'р'тиї', попе'ре'к'рашуваї'*.

Розглянуті факти свідчать, що визначальні фонетичні й граматичні риси, які характеризують говірку села Любарці, є дуже стійкими. Вони зафіксовані як у мовленні людей старшого віку, малограмотних, так і в чоловіка, який має середню спеціальну освіту. Спостереження над діалектними текстами показують, що зміни здебільшого стосуються лексичної системи. Значною мірою це зумовлено впливом російської мови, її тривалим застосуванням в офіційно-діловій, медичній і технічній сферах.

У мовленні інформаторів старшого віку російнізмів дуже мало. Переважно це лексика, яка увійшла до мовлення старших носіїв з появою нових реалій: *брига'д'ір, само'л'от, по'с'олок, мага'з'ін*. Рідко і лише в певних контекстах трапляються слова: *ра'ботала то'д'і 'добре, 'коло 'мене ї'хажуїут'*. Одиначними вкрапленнями є суржикові елементи: *їс'о, їс'орам'но, оп'їам', воб'ше, оп'ишм так, по к'раїн'її'м'ері*.

Іншу картину спостерігаємо в тексті, записаному від інформатора 1958 р. н. Приблизно на 1260 слів тексту припадає 238 форм, що постали внаслідок впливу російської мови. Варто зазначити, що вживання російських слів у мовленні діалектоносіїв значною мірою залежить від теми оповіді. Зокрема аналізований текст – це розповідь мовця про те, як у 1989 р. з німецького двигуна він зробив маленького трактора. Відповідно в досліджуваному тексті є багато специфічної технічної лексики, яку оповідач знає як фахівець. Ці слова не мають відповідників у говірці і не поширені серед її носіїв: *т'рос'ік, кар'данч'ік'і, трамб'л'ор, швейл'е'ра, распред'вал, зажи'ган'їїе, бризгович'к'і, с'в'ети, с'топи, д'верк'і, чу'л'к'і*. Значно вживанішими є російські запозичення, які зазнали мінімальної фонетичної адаптації: *само'л'от, при'цеп, во'д'ім'іл', д'в'ігат'іл',*

рош'ч'от, по'лосочк'і, полу'чайш'а, 'вигрузили, 'вкрашиний, к'расний цв'ет. Активність вживання таких лексем зумовлює розхитування лексичної системи говірки, що, як наслідок, може спричинити зміни і на фонетичному, і на морфологічному рівнях.

Більшість запозичень у мові молодшого покоління – це переважно слова, що постали внаслідок суспільних перетворень, що зазнало село в період радянської влади. Як уже було зазначено, вони не мають говіркових відповідників, українські літературні еквіваленти в говірці сприймаються як штучні. Такі слова були засвоєні з російської мови. Внаслідок розширення сфери функціонування української мови українська нормативна лексика потенційно може стати загальноновживаною. Особливо це стосується спільнокореневої лексики, яку сьогодні ще часто вживають відповідно до російської вимови: експе'д'итор, 'дір'ектор, інже'н'ер на'чал'ні'к, б'ін'з'ін.

Наявні випадки, коли говіркова лексика витісняється чужорідними елементами. Часто у мові молодших інформаторів трапляються слова, що виникли на говірковій основі з нашаруванням елементів російської мови. Наприклад, у мовленні старших жінок поширені прислівники 'тико, с'к'іко. У мовленні чоловіка 1958 р. н. – суржикові форми: с'коко, 'токо; однак при передачі мовлення односельців він вживає говіркові форми: пидбі'гайу / с'к'ік'і вин с'тойіт' / с'к'ік'і с'тойіт'?

Порівняння діалектного мовлення різних вікових груп дає змогу виявити, які ланки лексичної системи найбільше піддаються чужомовному впливу. Попередні спостереження засвідчують, що російські еквіваленти частіше з'являються на місці прислівників, вставних і службових слів. Наприклад, у мовленні стар-

шого покоління – а 'дал'і, т'реба, ма'бут', бо, це. У мові молодшого – по'том, 'нада, на'в'ерно, пото'му шо, 'ето. Іноді це призводить до одночасного вживання обох варіантів: це ж'ето. Такі конструкції трапляються і в інших інформаторів: до вин оп'йат' / до йа зноў (с. Вороньків Бориспільського р-ну Київської обл.), о'чен' 'даже 'дуже (с. Стечанка Чорнобильського р-ну Київської обл.).

У мовленні молодшого покоління дуже поширені різноманітні вставні слова і текстотворювальні елементи: ко'роче, ка'н'ешно, по'н'імайш, напр'ім'ер, шоб'імен:о, ну 'т'іпа, н'е!, на 'сагом 'д'ел'і, 'полност'у, посто'йан:о. У мові старшого покоління такі вкраплення поодинокі. Можливо, частотність цих суржикізмів зумовлена браком відповідних говіркових слів, а потреба в них, очевидно, є. Це питання потребує докладнішого розгляду на ширшому говірковому матеріалі.

Аналіз текстів говірки села Любарці Бориспільського району показав, що фонетична і морфологічна системи говірки майже не зазнали змін; зміни, точніше впливи, відчутніші в лексичній системі. Це спростовує поширену в українському мовознавстві думку про швидку нівеляцію діалектів під впливом української літературної та російської мов; зокрема вплив української літературної мови практично мінімальний. Про це свідчить той факт, що мовлення жінки з двома класами освіти значно чистіше, ніж мовлення чоловіка з середньою спеціальною освітністю. «Ураження суржиком», поки що неглибоке, відбувається через потребу молодшого покоління в лексиці на позначення нових реалій і понять. Досі ці потреби задовольняла російська мова. Посилення позицій української літературної мови, розширення сфери її функціонування може розпочати зворотний процес – витіснення суржикових форм українськими відповідниками.

1. Масенко Л. Суржик як соціолінгвістичний феномен / Л. Масенко // Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Л. Масенко. – К.: Вид. дім КМ «Академія», 2004. – С. 163.
2. Ставицька Л. Суржик: міф, мова, комунікація / Л. Ставицька, В. Труб // Українсько-російська двомовність. Лінгво-соціокультурні аспекти: [зб. наук. праць]. – К.: Пульсари, 2007. – С. 31–120.
3. Дика Л. Російські лексичні елементи в говірках полісько-середньонадніпряньського порубіжжя / Л. Дика // Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогео-

- графічний аспекти: матеріали доп. Міжнар. наук. конф. – Глухів: РВВ, 2005. – С. 184–190.
4. Тищенко К. Поки живі українські діалекти – живе Україна / К. Тищенко // Дивослово. – 2002. – № 6. – С. 13–16.
5. Бідношя Ю. Текстографічна база української діалектології / Ю. Бідношя // Говірки Бориспільщини. Сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови / Ю. Бідношя, Л. Дика. – К., 2008. – С. 24–32.

L. Dyka

“SURZHYK” AND DYNAMICS OF DIALECTAL SPEECH

The article based on recordings of dialectal speech of representatives of different generations traces changes in a Ukrainian subdialect due to the influence of the Russian language. Stability of the phonetic and morphological systems of the subdialect and mobility of its lexical system is noted. The role of dialectal texts as a source for research “surzhyk” is emphasized.

Keywords: dialect, dialectal text, “surzhyk”.